

Образователна структура на населението и състояние на образователната инфраструктура в планинските райони на България

Борис Казаков

НИГГГ – БАН, София 1113, ул. Акад. Г. Бончев, бл. 3

e-mail: boriskazakov1@gmail.com

Абстракт: Състоянието на образователната структура на населението е важен показател за цялостното ниво на човешко развитие в дадена територия. Статията разкрива съвременното състояние и особености на образователната структура на населението в планинските райони (общини) на страната, чиито центрове не са областни центрове, както и наличната образователна инфраструктура (мрежа от училища). Направен е анализ на мрежата от учебни заведения в планинските райони на страната с оглед тяхната структура по видове училища, териториално разпределение и дисперсност (респективно - концентрация в общинските центрове) и т.н.

Ключови думи: образователна структура, образователна инфраструктура, планински общини.

Обект и предмет на изследването. Информационна база и методика на изследването.

Обектът на настоящото изследване са планинските общини в България определени от екип на НИГГГ – БАН, без т.нар. общини от нулев и първи функционален тип (чиито центрове са не само общински, но и областни центрове като Кърджали, Смолян, Благоевград, Кюстендил, Перник, Сливен и др.). Така определени, планинските общини-обект на настоящото изследване са общо 120 на брой, като обхващат 47 395 хил. кв.км (или около 42 % от територията на страната) и според последното преброяване акумулират около 22 % от населението на България (1 602 904 д.). Най-голямата по население община сред така определените планински общини е община Казанлък, област Стара Загора, с население 72 581 д., следвана от общини като Асеновград, Петрич, Карлово, Дупница и др., чиито центрове са средноголеми български градове. От друга страна с най-малобройно население сред планинските общини в страната са общини като Трекляно (едва 644 д. по данни от последното преброяване), Чавдар, Челопеч, Антон, Макреш, Маджарово – с население под 1000 д., част от които са съставени само от едно населено място, което е и общински център.

Предметът на изследване на настоящата работа е състоянието на образователната структура и образователната инфраструктура в планинските общини в страната – т.е. предметът може да се разграничи условно на две части.

Образователната структура на населението е анализирана на базата на данни от последното преброяване в страната – 01.02.2011 г., докато анализът на образователната инфраструктура се базира на данни за броя на държавните, общинските и частните учебни заведения към началото на 2014 г. (по данни на Министерството на образованието и науката), а броят на децата в училищна възраст е преизчислен по **метода на повъзрастовото придвижване** (чрез коефициента на доживяване взет от таблиците за смъртност) към началото на същата година. При преизчисляването на броя на децата в училищна възраст не е взето под внимание влиянието на миграциите, поради липса на точни данни отразяващи този процес. Тъй като в изходната база данни за възрастовата структура на населението то е в 5-годишни възрастови интервали, населението на възраст съответно на 7 и 8 годишна възраст и на 18 годишна възраст е изчислено като 2/3 от населението на възраст 5-9 и 4/5 от това на възраст 15-19 г.

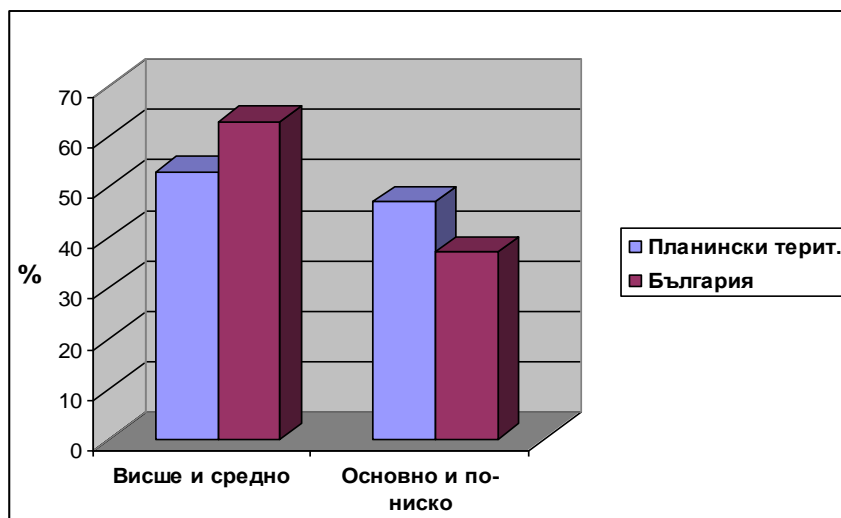
Изключването от анализа на планинските общини с общински център областен град е направено поради съображението, че областните градове като цяло акумулират основната маса от учебни заведения и натежават твърде много в дела както на децата в училищна възраст, така и в броя на учебни заведения, спрямо по-малките планински общини. В редица планински общини, чийто център е и областен център, броят на селищата е значителен и изключването им от настоящия анализ може да се отчете като недостатък, но пълният анализ на образователната структура и инфраструктура в планинските общини на страната в този случай би трябвало да се опира на анализа по населени места – нещо, което настоящото изследване няма за цел. Целта на настоящата работа е да се анализира състоянието именно на по-малките и респективно по-уязвимите планински общини в страната, поради което и „големите“ планински общини са изключени от обекта на изследване.

Образователна структура на населението в планинските общини.

Образователната структура е от изключително важно значение за цялостната характеристика на населението в даден регион или страна. Това произлиза от факта, че образователното равнище на населението има пряко отношение както към чисто демографски негови характеристики (нива на раждаемост, коефициента на детност, детската смъртност и т.н.), така и към цялостния социално-икономически статус на населението, и възможностите за неговото развитие – било то на базата на местните условия и ресурси или посредством външни фактори (чужди инвестиции). Както се посочва в «Актуализираната демографска стратегия...»: „Състоянието ѝ има голямо значение за развитието на страната, тъй като от образователното ниво на хората до голяма степен зависи мобилността им на пазара на труда, гарантираща по-добро заплащане, поддържане на по-висок жизнен стандарт и качество на живота”. Ето защо, без анализ на

образователната структура на население в планинските райони на страната, цялостната демографска картина не би била пълна.

Състоянието на образованието и в частност – на образователното равнище на населението е важен социално-икономически и в по-тесен смисъл – демографски проблем - който се изучава от различни гледни точки и научни направления. В «Цели на хилядолетието за развитие – 2008 г.» **подобряването на образованието фигурира като Цел 2** (след Цел 1 – Преодоляване на бедността). Фактите и цифрите показват, че постигането на първата цел е практически невъзможно без изпълнение в една или друга степен на поставените цели по изпълнение на Цел 2 – подобряване образователното равнище на населението. Ето защо следва да се обърне особено внимание на състоянието на образователната структура на населението, както в национален, така и в регионален план. Планинските райони и административни единици по правило се отличават с по-нисък жизнен стандарт от останалите части на страната, като образователното равнище на населението е сред основните косвени фактори за това. По-ниското образователно равнище на населението обитаващо планинските райони на страната е резултат от няколко различни по своето естество фактора, като сред най-важните от тях са етно-конфесионалната и отчасти – възрастовата структура на населението.

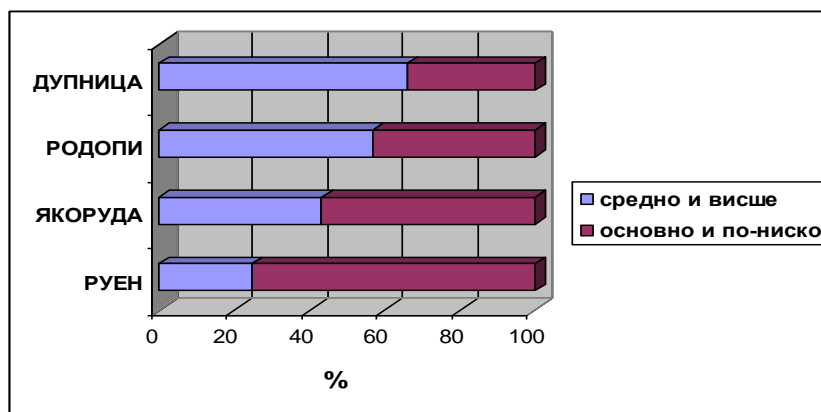
Фиг. 1. Съотношение между населението с висше и средно образование спрямо това с основно и по-ниско образование в България и планинските територии на страната.

Водещо значение при анализа на образователното равнище на населението има броят и дела на населението с висше и средно образование от една страна, и броят и дела на хората с много нисък образователен ценз – тези с основно, начално, незавършено начално образование и неграмотните, от друга. Липсата на достатъчно квалифицирани кадри с университетско образование, в съчетание с висок относителен дял на нискообразованите и неграмотните, е най-важната характеристика на човешките ресурси в даден регион от гледна точка на неговото развитие в икономическо, социално и т.н. отношение. Дори при наличието на финансиране «отвън» - каквито възможности съществуват най-вече след приемането на страната в ЕС – усвояването на средствата се компрометираща и на практика е невъзможно при липсата на минимален административен капацитет на общините. Реализирането на «вътрешните» за даден регион ресурси – доколкото такива са налице – също силно се влияе от наличието или липсата на съответните квалифицирани кадри – както в административен план, така и в чисто експертен от гледна точка на реализирането на проекти в която и да е сфера на социално-икономическото развитие. В крайна сметка това рефлектира върху миграционната подвижност на населението от по-бедните райони на страната към големите градове и чужбина, като обезлюдяването на планинските райони по чисто механичен път се превръща във водещ фактор, независимо от сравнително добрите показатели на естественото възпроизводство в отделни планински райони на страната.

Най-многобройната група население според степента на завършено образование в страната, традиционно вече десетилетия наред, е групата на хората със средно образование. Към 01.02.2011 г. това са 43.4 % от населението на страната на възраст над 7 г. В планинските територии (общини) се наблюдава приблизително същия дял население със средно образование (42.0 %), но що се отнася до останалите образователни групи – ситуацията в планинските райони е ясно изразен негативен характер спрямо общата за страната. Най-съществена отлика е в дела на висшистите – в планинските територии той е два пъти по-нисък отколкото средния за страната (11.0 % срещу 19.6 % съответно). В същото време, населението с **основно образование – втората най-многобройна група след тази на хората със средно образование** в България като цяло съставлява 23.0 % от населението над 7 г. възраст, докато в планинските общини този дял достига почти 30.0 % (29.6). Това именно са двете най-съществени и най-показателни разлики в нивото на образованост на населението в планинските райони на страната спрямо общото население на България. Планинското население с начално, незавършено начално образование, както и неграмотните е с по-висок дял във всички тези категории в сравнение със средния за страната, но тук разликите са пренебрежимо малки.

С **най-висок дял на висшистите** се отличават от една страна сравнително големи планински общини, чийто общински център е средноголям град като Дупница, Ботевград, Казанлък, но и някои по-малки общини като Троян, Божурище, Правец, Дряново, Трявна, Пирдоп, Чепеларе, Сопот. Трябва да се има предвид, че при по-малобройно население понякога се получава «изкривяване» на данните и се отчита необичайно висок дял на висшистите – особено на ниво населени места. Влиянието на сравнително голям общински център е безспорно, докато самия брой на населението в дадена община не оказва само по себе си такова влияние. Така например делът на висшистите в една община като Казанлък или Асеновград е от порядъка на 14.0 -16.0 % от населението над 7 год. възраст, докато сравнително големи, изцяло селски общини като Руен и Кирково например – с население над 20 000 д. – отчитат дял на висшистите едва 3.0 - 6.0 % съответно.

Що се отнася до самия брой на учениците в планинските общини – обект на изследването, то съвсем логично и очаквано водещи в абсолютни стойности са големите общини, чиито центрове на практика се доближават до някои областни центрове по отношение на своето развитие и цялостен профил като населени места - Казанлък, Асеновград, Петрич, Карлово, Дупница, където броя на децата в училищна възраст по преизчислени данни към началото на 2014 г. е от порядъка на 5 000 - 8 000 д., докато техния дял от общото население при всички споменати общини от тази група възлиза на около 11.0 %.

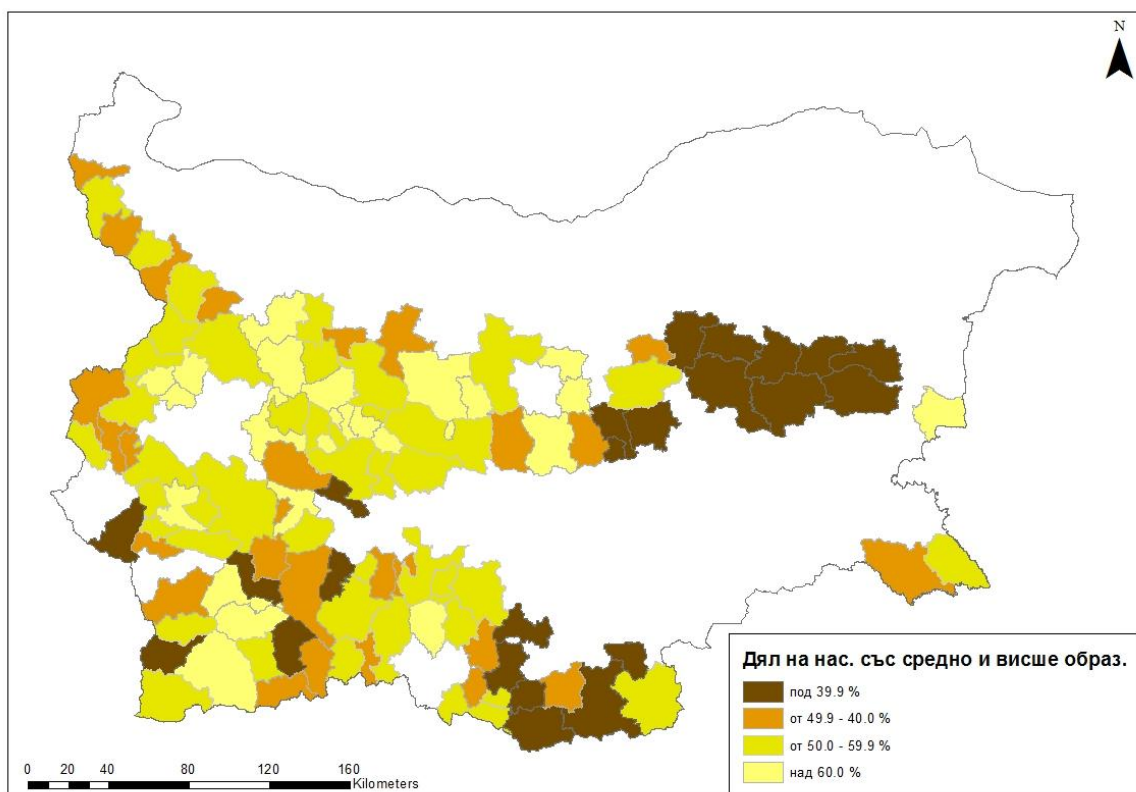

Фиг. 2. Сравнение между образователната структура на населението на избрани планински общини

По отношение на нискообразованото и неграмотното население, то най-висок дял то съставлява в Източна Стара планина – **общините Руен, Върбица и Котел, в които над 70.0 % от населението над 7 г. възраст е с максимум основно образование.** Други общини в тази част на страната с подобен висок дял на нискообразованите и неграмотните са Дългопол, Омуртаг и Антоново, а в южна посока – Сунгурларе, Твърдица, Гурково, Николаево, Мъглиж и Павел баня. По този начин, **в Източна Стара планина, Източния Предбалкан и най-източните части на Централна Стара планина, се сформира обширен ареал, в който нискообразованото и неграмотното население има силен превес над това със средно и висше образование.**

Втори такъв обширен ареал, макар и с малко по-нисък дял на нискообразованите и неграмотните се сформира в **Източните и най-източните части на Западните Родопи** – общините Черноочене, Ардино, Джебел, Момчилград, Кирково и Крумовград – или всички общини в област Кърджали без самата община Кърджали, която не влиза в обекта на настоящото изследване, както и община Маджарово от съседната област Хасково. В западна посока този ареал се допълва от общините Баните и Мадан в област Смолян. В така очертаната територия делът на нискообразованите и неграмотните варира между 57.0 % (община Баните) и 67.0 % (община Черноочене) – две от трите изцяло селски общини (заедно с община Кирково) в региона.

Друг родопски ареал на нискообразовано население, където то съставлява над 50.0 % от населението над 7 г., е сформирани в **Западните Родопи и по долината на р. Места**, като негови съставни единици са общините Якоруда, Белица, Велинград, Ракитово, Брацигово, Перушица, Гърмен, Сатовча и Борино. Този ареал е с по-ниска компактност, но въпреки това е добре засебен, при условие, че общините, които нарушават неговата компактност – с някои изключения – слабо се отличават от гореизброените по този показател, но все пак – при тях населението със средно и висше образование преобладава над това с основно и по-ниско.

Фиг.3. Дял на населението със средно и висше образование от общия брой на населението над 7 г. възраст към 01.02.2011г.

Основната обща характеристика на ареалите с най-нискообразовано население, тъй като те са в различни планински райони на страната – от долината на р. Места до почти черноморското крайбрежие е тяхния етно-конфесионален профил, а именно високият дял на ромското население (Върбица, Ракиново и др.), етническо турско население – общините в Източните Родопи, община Руен, както и редица смесени в етническо отношение общини – със силно присъствие на ромския и турския етнос едновременно – Омуртаг, Антоново, Котел, Твърдица и т.н. **Западнородопския ареал** от своя страна е съставен предимно от общини, с ясно изразено присъствие на българомохамеданско (помашко) население – Якоруда, Белица, Велинград, Гърмен, Сатовча, както и предимно турската в етническо отношение община Борино. Етническият фактор, разбира се, сам по себе си не може да бъде единствената и пряка причина затова в силно етнизирани общини да се наблюдава такъв превес на нискообразованото население. Напротив – подчертано българска по своя етнически профил община – Баните – също показва превес на нискообразованото население над останалото, но това е по-скоро изключение от правилото, като причината в този случай следва да се търси и във възрастовата структура на населението. Делът на населението на възраст над 65 г. в община Баните към 01.02.2011 г. е 28.4 %, докато този на децата на възраст 0-14 г. – едва 7.5 % или налице е силно застаряла възрастова структура. Подобно **съчетание между подчертан български етнически профил, застаряло население и сравнително ниска образованост на населението**, често се наблюдава в редица населени места и съответно райони доминирани от такива населени места.

Образователна инфраструктура в планинските райони на страната.

На територията на 120-те планински общини, които са обект на настоящото изследване през учебната 2013/2014 г. функционират 723 учебни заведения, преобладаващата част от които (малко над половината) са основни училища, следвани от СОУ, гимназии и начални училища. Всички останали видове учебни заведения като помощни, оздравителни, спортни и др. училища са сравнително малко на брой и съответно съставляват незначителен дял от мрежата от учебни заведения.

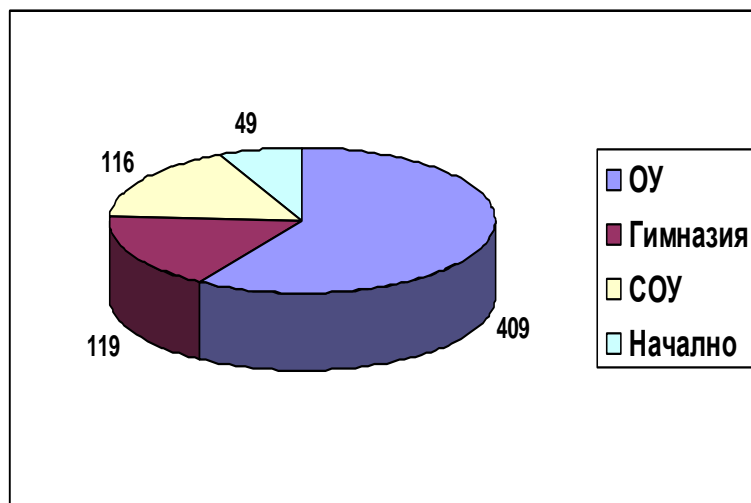
С най-голям брой учебни заведения – съвсем логично – се отличават по-големите общини като Казанлък, Велинград, Петрич, Асеновград, но наред с тях прави впечатление присъствието на изцяло селски общини, с характерна етно-конфесионална структура на населението като Руен и Сатовча. Съответно най-малките планински общини са и с най-малък брой деца и респективно учебни заведения – Трекляно, Невестино, Чавдар, Мирково, Антон, Челопеч и др. с по 1 основно училище, като общо **20 планински общини са с по едно учебно заведение** – основно училище или СОУ (например общините Малко Търново, Трън, Струмяни, Кресна, Сърница и др.). Прави впечатление наличието на 4 СОУ-та в селската община Сатовча – както в общинския център, така и в селата Вълкосел, Кочан и Слащен. В друга изцяло селска планинска община - Кирково – функционират 3 СОУ-та наред с 5 основни училища и една професионална гимназия (по машиностроене и лека промишленост) в общинския център. В някои случаи – община Царево например – няма нито едно

селско училище, докато в други случаи в самия общински център липсва такава – общините Макреш и Лесичово – т.е. в тези случаи единственото училище е в някое от съставните села.

По видове учебни заведения, освен повсеместното наличие на основни училища, съвсем естествено се наблюдава концентрация на профилирани и професионални гимназии в по-големите общински центрове като Казанлък (6), Дупница (5), Карлово (4), докато с по 3 гимназии са осем от общинските центрове (като Гоце Делчев, Велинград, Самоков, Асеновград и т.н.). В десет от общинските центрове функционират по 2 гимназии, а **в 41 от общините – независимо дали са изцяло селски или не - има гимназия.**

Що се отнася до СОУ, то в 86 от планинските общини в страната такива съществуват, като в 18 от тях – повече от едно СОУ (споменатата вече община Сатовча, както и община Петрич – с по 4 училища от такъв тип). Наличието на СОУ в дадено населено място или община, при равни други условия може да изиграе известна възпираща трайните изселванията роля, поради което тяхното социално-географско значение следва да се има предвид при анализа на влиянието на образователната инфраструктура върху миграционните процеси на населението.

Трите **спортни училища** в разглежданите територии от страната са в гр. Чепеларе, Самоков и Сандански, докато в градовете Дупница и Велинград функционират частни професионални колежи със спортна и туристическа насоченост. Сред **специалните училища** могат да се отбележат СОУ "Д-р Петър Берон" към затвора в гр. Бобов дол, възпитателните училища-интернат или ВУИ (бивши ТВУ) "Ангел Узунов" в гр. Ракитово и ВУИ „Св. Св. Кирил и Методий” в с. Керека, община Дряново, основното **болнично училище** „Д-р Петър Берон” – гр. Момин проход, община Костенец, което е единствено по рода си в разглежданата територия. За разлика от него, т.нар. **оздравителни училища** са повече на брой, като тук могат да се посочат оздравителното училище "Никола Йонков Вапцаров" гр. Вършец, ООУ „Свети Иван Рилски” – гр. Хисаря, ООУ „Ангел Кънчев” – гр. Плачковци, община Трявна, както и оздравителните училища в общините Троян (с. Шипково), Тетевен (с. Голям Извор), Ракитово. Училищата по изкуствата са общо 5 на брой, като сред най-представителните са Националната гимназия за приложни изкуства „Тревненска школа” – гр. Трявна, Националното училище за фолклорни изкуства „Филип Кутев” в гр. Котел и др. Не на последно място следва да се упоменат и **помощните училища** за деца с различна степен на умствена изостаналост като тези в градовете Ракитово, Кочериново, Асеновград, Велинград, Роман, Берковица, с. Долно Драглище, община Разлог, както и помощното училище за деца с увреден слух в гр. Мъглиж.

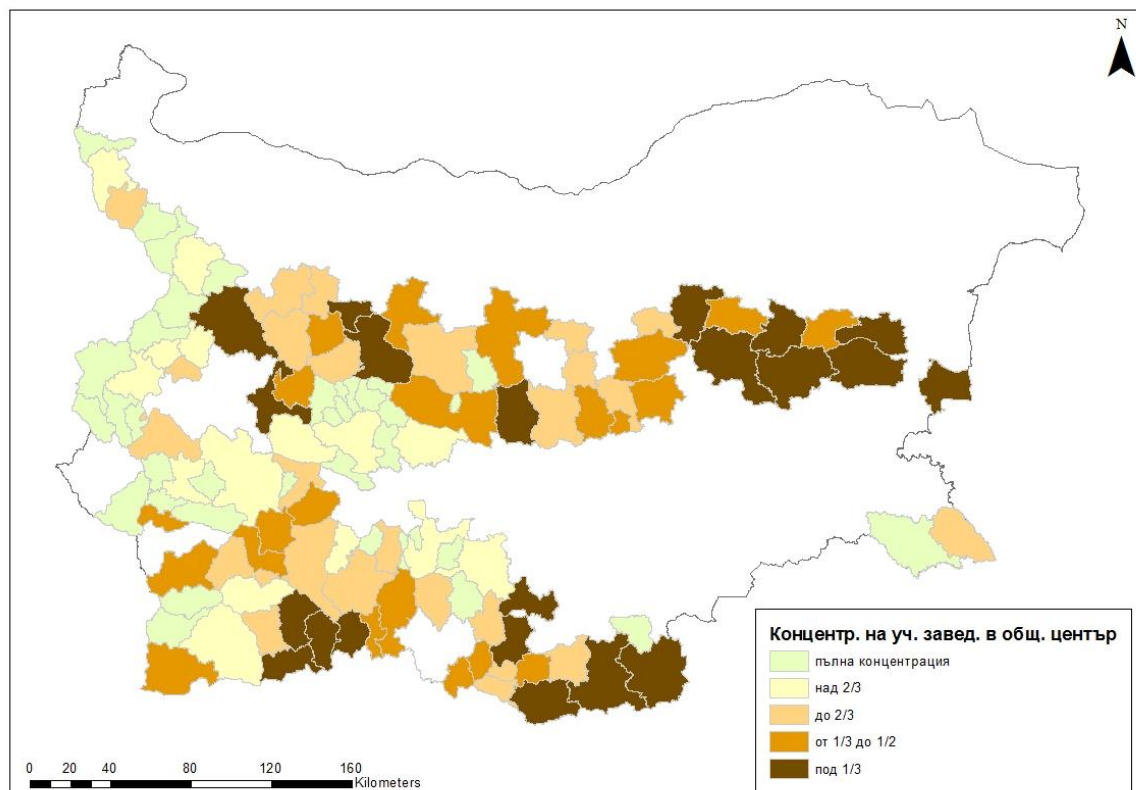

Фиг. 4. Основни видове учебни заведения в планинските общини през учебната 2013/2014 г. (брой)
Източник: автора (по данни на МОН)

Важен момент в характеристиката на мрежата от учебните заведения в планинските райони на страната е тяхната **степен на концентрираност в общинските центрове**. Колкото по-висока е тя, толкова по-неравномерно са разпределени учебните заведения в дадена община, което, особено в планинските райони, може да предизвика сериозни последици от гледна точка на временната и дори постоянната миграция на населението. Пътуването до училище, което е в друго населено място е неизбежно, тъй като училищата се намират в по-големите населени места и най-често в самия общински център, или в друг град в дадената община (напр. Ахтопол, общ. Царево). Обикновено **най-висока концентрация на училищата в общинския център се наблюдава в най-малките общини**, в които единственото училище е в общинския център – такъв е случаят с 34 планински общини, следвани от общинските центрове, които са сравнително по-големи градове като Дупница, Асеновград, Самоков, Сандански и т.н., при които около 2/3 от училищата в общината са в общинския център. **Най-ниска концентрация на учебни заведения в общинския център** и съответно най-висока дисперсност в това отношение се наблюдава в няколко групи общини: на първо място, това са изцяло селските планински общини (с изключение на община Родопи, чийто център е гр. Пловдив) като **Руен, Гърмен, Сатовча, Черноочене и Кирково**, където под 1/5 от селата в общината са в общинския център, а останалите са разпределени в множество на брой други села. С ниска концентрация на учебни заведения се отличават в регионален план не само община Руен, но и други в Източна Стара планина и Източния Предбалкан като Несебър, Сунгурларе, Котел, Върбица,

Дългопол и Антоново, при които под 1/3 от училищата са в общинския център – т.е. имат сравнително висока дисперсност на училищната мрежа. Това до голяма степен се дължи на факта, че въпросните общини са с по-млада възрастова структура, поради което и наличието на деца в училищна възраст е по-равномерно сред съставните населени места, чийто среден размер като цяло е по-голям от средния размер на селата общо за страната.

С **най-висок процент деца в училищна възраст** се отличават някои общини като Твърдица, Върбица, Котел, Руен, Николаево, Гурково, Мъглиж – в Източна Стара планина и най-източните дялове на Централна Стара планина, където дела на учениците възлиза на 14.0 – 18.0 % от общото население. Съответно с **най-малък дял на учениците** се открояват малките, предимно български по своя етнически профил общини със силно застаряло население като Трекляно, Ковачевци, Невестино, Макреш, Георги Дамяново и др., при които дела на децата в училищна възраст е от порядъка на 3.5 – 5.5 % от общото население.

Фиг. 5. Концентрация на учебни заведения в общинския център.

Заклучение.

Краткият анализ на състоянието на образователната структура на населението и образователната инфраструктура в планинските общини на страната, чиито центрове не са областни градове показва някои характерни техни особености: на първо място стои проблема за по-ниската степен на образование на планинското население в страната като цяло, който проблем е свързан до голяма степен със силната етнизация на част от планинските общини, както и със силно застарялата възрастова структура в други случаи. Наличието сравнително голям брой младо, необразовано население, води до множество социално-икономически проблеми за въпросните територии, в т.ч. липса на капацитет от човешки ресурси за развитието им. От друга страна, силно застарялата възрастова структура в съчетание също с по-ниска образование на населението при някои планински общини, води до подобни проблеми, макар и по коренно различен «механизъм».

Сравнително високата дисперсност на учебните заведения, както и техният относително голям брой в някои силно етнизирани общини нямат пряко отражение върху образователното равнище на населението, но следва да се отчете като положителен момент.

Сред общините, които са обект на настоящото изследване се открояват няколко големи по брой на населението общини, чиито центрове са средноголеми български градове и като цяло те слабо се отличават от характеристиките на планинските общини, чиито общински центрове са и областни центрове, като в същото време силно контрастират на останалите, по-малки планински общини, по отношение на образователната структура на населението, като в същото време показват сравнително висока концентрация на учебни заведения в общинския център.

Литература:

Върбанов, М., Г. Алексиев, Ч. Младенов, Н. Илиева, М. Николова, З. Матеева, Р. Вацева, Б. Кулов (2015) Определяне на териториалния обхват на планинските, полупланинските и приграничните райони в България на ниво общини за целите на разработването на целенасочена инвестиционна програма за развитие на изоставани райони. Национален институт по геофизика, геодезия и география – БАН

*** Население и демографски процеси. НСИ., 1993/2015

*** Цели на хилядолетието за развитие – 2008 – България

*** Актуализирана национална стратегия за демографско развитие на населението в Република България (2012 г. - 2030 г.)

www.nsi.bg

uchilishta.guide-bulgaria.com

*Тази публикация се спонсорира от програма „Национални, европейски и цивилизационни измерения на диалога „Култура – език – медии““ към Университетски комплекс по хуманитаристика „Алма матер“ на Софийски университет "Св. Климент Охридски", финансиран от Фонд "Научни изследвания" на МОН.